

Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX w., pod red. Anny Żarnowskiej i Andrzeja Szwarca, (t. 1), Warszawa 1990, ss. 246, Instytut Historyczny UW; *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX w.*, pod red. Anny Żarnowskiej i Andrzeja Szwarca, t. 2, cz. 1-2, Warszawa 1992, ss. 282+344, Instytut Historyczny UW; *Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku*, pod red. Anny Żarnowskiej i Andrzeja Szwarca, t. 3, Warszawa 1994, ss. 357, Instytut Historyczny UW.

Wprawdzie badania nad losami kobiet trudno uznać za dominujące w historiografii światowej, to jednak od początku lat osiemdziesiątych obserwujemy systematyczny przyrost publikacji poświęconych problematyce feministycznej¹. W sporej mierze jest on rezultatem specjalnie organizowanych dużych, często interdyscyplinarnych zespołów badawczych i systematycznie odbywanych spotkań międzynarodowych². Na przestrzeni niespełna dwudziestolecia uległa rozbudowie także problematyka badawcza, która początkowo ewoluowała od zagadnień demograficznych (rynek małżeński, dzietność małżeńska i nieślubna), przez działalność gospodarczą, aż po aspekty samotności i stereotypu „starej panny”, „kobiety samotnej”. Dodajmy, że do tej pory w badaniach światowych więcej miejsca poświęcono kobiecie zamężnej niż samotnej³.

W Polsce przez wiele lat historia kobiet czy to w okresie staropolskim, czy też późniejszym nie była przedmiotem szerszych studiów. Z tym większym uznaniem należy odnotować inicjatywę Anny Żarnowskiej, która pod koniec lat osiemdziesiątych zaproponowała podjęcie systematycznych i wielokierunkowych badań nad rolą kobiety w procesie przeobrażeń społeczeństwa polskiego w drugiej połowie XIX w. Próbę podsumowania, ale i zarazem ich intensyfikacji służyły kolejnie kolokwia tematyczne, które stały się forum żywej wymiany poglądów i stanowisk naukowych. Dobrze się stało, że organizatorzy – Anna Żarnowska i Andrzej Szwarz pomimo rozlicznych obowiązków i kłopotów finansowych (zwłaszcza w pierwszym okresie) podjęli trud publikacji materiałów i udostępnienia szerszemu gronu czytelników problematyki dziejów kobiet i „kwestii kobiecej” na ziemiach polskich w okresie porozbiorowym.

W ciągu zaledwie pięciu lat (1990-1994) do rąk czytelników zainteresowanych losami Polek (choć nie tylko) dotarły aż trzy tomy o łącznej objętości ponad 1200 stron! Zawierają one 73 prace różnej wartości. Pośród studiów i artykułów znalazły się tu również komunikaty oraz sprawozdania z aktualnie prowadzonych badań, a nawet drobniejsze przyczynki. Na podkreślenie zasługuje fakt, iż A. Żarnowskiej i A. Szwarcowi udało się zaprosić i pozyskać do współpracy szerokie grono badaczy i to z różnych placówek naukowych (aż 52 osoby, w tym niektóre publikują parokrotnie). Wprawdzie dominują historycy warszawskiego środowiska naukowego (głównie z Instytutu Historycznego UW i Instytutu Historii PAN), ale w składzie osobowym figurują również koledzy z Krakowa, Kielc, Łodzi i Białegostoku. W tomach tych znajdujemy także prace autorów zagranicznych z Bochum, Tybingi i Pragi czeskiej. W końcu warto zaakcentować, że prezentowaną problematyką feministyczną zajęli się nie tylko profesorowie, ale również i młodsza kadra naukowa, co zdaje się rokować dobre perspektywy w dalszym rozwoju tychże studiów.

Krótkie ramy recenzji nie pozwalają na wyczerpujące i systematyczne zaznajomienie czytelnika z treścią ponad 60 artykułów. Dlatego też w naszym omówieniu skupimy uwagę jedynie na tych pracach, które najbardziej zainteresowały i przykuły uwagę recenzenta.

W tomie pierwszym poświęconym szeroko rozumianej roli kobiety w procesie modernizacji społeczeństwa polskiego w okresie zaborów do takich należy bez wątpienia zaliczyć wartościowe studia Tomasza Kizwaltera i Stefanii Kowalskiej-Glikman będące próbą modelowego zdefiniowania relacji między procesem emancypacyjnym kobiet a procesem intensywnych przeobrażeń społecznych na ziemiach polskich w XIX stuleciu. Nad całością tomu pierwszego wyraźnie dominuje problematyka pozycji kobiety w rodzinie w Królestwie Polskim i na Litwie, ale co istotne – nie ograniczona bynajmniej do jednej grupy społecznej. Stało się tak za sprawą interesujących prac: Włodzimierza Mędrzeckiego (o chłopkach), Haliny Chamskiej i Jolanty Sikorskiej-Kuleszy (o drobnych szlachciankach), Danuty Rzepniewskiej (o reprezentantkach ziemiaństwa). Z kolei artykuły Anny Żarnowskiej i Ryszarda Kołodziejczyka przybliżyły stopniowe narastanie zmian ról między małżonkami w rodzinie robotniczej i warszawskiej elity mieszczańskiej. Także warszawianki stały się bohaterkami pracy Marii Nietykszy, która dowiodła rosnącej ich aktywności zarobkowej i zawodowej na przełomie XIX i XX w., i to w dziedzinach prac lepiej płatnych, wymagających np. wykształcenia.

Warto wreszcie zaakcentować interesujące studium Tadeusza Cegielskiego, w którym omówiono stosunek wolnomularstwa do kwestii kobiecej. Z jednej strony większość łóż masonskich aż do końca XIX w. nie widziała w kobiecie równoprawnego partnera, godnego udziału w „sztuce królewskiej” (jest ona niesuwerenna i podległa mężczyźnie nie tylko prawnie, ale i biologicznie), z drugiej, właśnie z tych względów winna być otoczona szczególną troską i opieką ze strony wolnomularzy. Dodajmy, że skromne sukcesy w walce o wolnomularską inicjację kobiety osiągnęły dopiero na początku XX w. powołując do życia obrządek mieszany.

Najobszerniejszy jak do tej pory dwuczęściowy tom drugi zawiera prace dotyczące problematyki wzorców wychowawczych dziewcząt i przemian, jakim wzorce te uległy. W porównaniu z tomem wcześniejszym przynosi on w większym stopniu prace porównawcze, m.in. ciekawy szkic Grażyny Szelałagowskiej o poziomie wykształcenia kobiet skandynawskich na przełomie XIX i XX w. Znacznemu wydłużeniu uległ też zakres chronologiczny studiów, kilka dotyczy II Rzeczypospolitej, a artykuł Dariusza Jarosza o modelach awansu kobiety wiejskiej obejmuje nawet lata 1949-1955!

W tomie drugim szczególne miejsce zajmują rozprawy autorek niemieckich Blanki Pietrow-Ennker i Nory Koestler, które patrzą z dystansu na procesy emancypacyjne Polek w dobie rozbiorów. Oba studia zapatrzona niekiedy w ciekawe propozycje metodologiczne zwracają uwagę na to, iż kobiety dzięki podejmowaniu nowych ról w okresie walk powstańczych i popowstaniowych represji, odegrały istotną rolę w zachowaniu tożsamości naszego narodu zagrożonego polityką narodowościową zaborców w 2 połowie XIX stulecia. Wśród rozpraw poświęconych wzorcom wychowawczym ujmowanych nierzadko dynamicznie zwracają uwagę zwłaszcza prace A. Szwarca (o środowisku inteligenckim), W. Mędrzeckiego (o środowisku chłopskim) i A. Żarnowskiej (o środowisku robotniczym). W tej grupie interesujące dane dotyczące sytuacji kobiet na prowincji przynosi szkic Adama Dobrońskiego. Dokładniejsza analiza wyodrębnionych przez niego 4 grup kobiet ze środowiska wiejskiego i 5 grup w mieście dowiodła, iż trudno mówić o powstaniu na prowincji Królestwa Polskiego (dokładniej w jego części północno-wschodniej) do czasu wojny jakiegoś wyraźnego ruchu emancypacyjnego tamtejszych kobiet.

Co ciekawsze, mimo penetracji przez autorów wielu różnych grup i środowisk społecznych większość z nich akcentuje trwałość i silne oddziaływanie wytworzonych w epoce wcześniejszej norm obyczajowych. Pomimo istotnych i widocznych przemian społecznych, jakie zachodziły zwłaszcza od schyłku XIX w. model wychowania młodej dziewczyny praktycznie niewiele się zmienił. Niektórzy z badaczy w tym fakcie skłonni są postrzegać siłę i atrakcyjność jeszcze przedrozbiorowej kultury szlacheckiej.

Z części drugiej tegoż tomu dowiadujemy się generalnie o kształceniu i wychowaniu dziewcząt realizowanym przez szkolnictwo państwowe i kościelne, na różnych poziomach nauczania łącznie z edukacją uniwersytecką. Zwraca uwagę rozprawa Adama Winiarza będąca próbą podsumowania stanu naszej wiedzy nad tą istotną kwestią poczynając od czasów Księstwa Warszawskiego aż po 1905 r.

W grupie prac o tematyce ruchu oświatowego zwłaszcza studium M. Nietykszy przynosi cenne informacje o różnorodnych formach zaangażowania się kobiet po powstaniu styczniowym na rzecz rozwoju oświaty. Badania autorki dowiodły, że odgrywały kobiety ważną rolę zarówno w pracy koncepcyjnej, organizacyjnej jak i bezpośrednio w nauczaniu, choć tylko do poziomu średniego; uczelnie wyższe w Królestwie nadal były przed nimi zamknięte.

Ostatni z omawianych tomów ukazał się pod interesującym tytułem „Kobieta i świat polityki”, choć jego redaktorzy już w przedmowie zastrzegli się, że nie idzie im o gloryfikację feministek i ich prekursorok. Otwiera go obszerny artykuł A. Żarnowskiej, w którym autorka podjęła próbę weryfikacji poglądu o istnieniu barier oddzielających sfery życia publicznego i prywatnego na przełomie dwu ostatnich stuleci. Ciekawe rozważania oparte na bogatej podstawie źródłowej doprowadziły A. Żarnowską do konkluzji, że na początku naszego tylko wieku niewielkie grupy kobiet występowały z hasłami równouprawnienia płci.

Z kolei Jerzy Skowronek w swojej rozprawie ukazał procesy angażowania się kobiet w różnorodną działalność polityczną już w dobie rozbiorowej i porozbiorowej. Ciekawe, iż w tej dziedzinie zdaniem autora widoczna aktywizacja Polek nie ustępowała w stosunku do zachodniej Europy.

W zbiorze znalazły się również bardziej przyczynki niż dogłębne studia obrazujące zaangażowanie Polek i Rosjank w ruch socjalistyczny (m.in. szkice Andrzeja Szwarca, Beate Fieseler, Barbary Szabat). Choć źródłowe studium Pawła Samusia przynosi wiele cennych informacji o pierwszym pokoleniu socjalistek (256 uczestniczek) w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w.

Siedem ostatnich prac zamieszczono pod hasłem „Entuzjastki i feministki”. Krótkie eseje Mirelli Kurkowskiej, Agnieszki Kwiatek i Doroty Zamojskiej prezentują życie i działalność wybitnych indywidualności odpowiednio: Narcyzy Źmichowskiej, Kazimiery Bujwidowej i Romualdy z Bagnickich Baudouin de Courtenay. O ile prace Pavli Vosahlikovej i Grażyny Szelągowskiej przedstawiają trudne początki kształtowania się zorganizowanego ruchu kobiecego w Czechach i Danii na przełomie XIX i XX w., o tyle ostatnia pióra Izabelli Rusinowej jest zwięzłym szkicem rozwoju całego amerykańskiego ruchu kobiecego; od pierwszych sufrażystek z końca XIX w. po lata siedemdziesiąte naszego stulecia.

Kończąc lekturę wspomnianych trzech tomów, z których każdy wydano w coraz staranniejszej szacie graficznej, nie sposób oprzeć się uczuciu pewnej zazdrości wobec kolegów uprawiających historię XIX i XX wieku. Oto bowiem A. Żarnowskiej i A. Szwarzowi udało się nie tylko zainicjować, ale co istotne udanie kontynuować bardzo ważne przedsięwzięcia naukowe, które z całą pewnością zblizną nas do najlepszych osiągnięć historiografii światowej. Toteż z zainteresowaniem oczekiwać będziemy kolejnych tomów studiów, które zapowiadają redaktorzy.

Kobieta stanowiła zawsze integralną część społeczności bez względu na epoki historyczne. Miejmy zatem nadzieję, że zarówno tomy recenzowane, jak i następne zachęcą badaczy do systematycznych i interdyscyplinarnych studiów kwestii kobiecej także w dobie przedrozbiorowej, którą do tej pory traktowano przeważnie marginalnie.

Cezary Kuklo

PRZYPISY

- 1 Świadczy o tym m.in. zawartość treści takich czasopism jak np.: „Continuity and Change”, „Journal of Family History”. „Journal of Interdisciplinary History”, „Journal of Social History”, „Journal of Historical Sociology”. W rozwoju i postępie badań w odniesieniu do historii kobiet na Wyspach Brytyjskich dobrze orientuje – *British Women's History. A Bibliographical Guide*, ed. J. Hannam, A. Hughes, P. Stafford, MUP 1996.
- 2 Badania wielokierunkowe poświęcone problematyce maskulinizacji i feminizacji realizowane są m.in. w Centre de Recherches Historiques – E.H.E.S.S. w Paryżu i na uniwersytecie w Oxfordzie przez Women's Studies Committee. XXI Settimana di Studi zorganizowana przez Istituto Internazionale di Storia Economica „Francesco Datini” w Prato (Włochy) w 1989 r. obradowała nad zagadnieniami działalności gospodarczej kobiet w XIII-XVIII w. Dzieje kobiet, ich rola społeczna, gospodarcza, demograficzna i kulturalna zajęły dużo miejsca także w pracach X i XI Kongresu Historii Gospodarczej w Leuven (Belgia) w 1990 r. (temat B8 – Women in the Labour Force) i w Mediolanie w 1994 r. (temat B5 – Socio-economic consequences of sex-ratios in historical perspective, 1500-1900) oraz XVIII Kongresu Nauk Historycznych w Montrealu w 1995 r. (był im poświęcony jeden z trzech „wielkich tematów” – „Le rapport masculin/féminin dans les grandes mutations historiques. Histoire de la différence des sexes et de son impact: études de cas”).
- 3 Zob. na ten temat C. Kuklo, *Kobieta samotna w miastach Europy przedprzemysłowej jako przedmiot badań historycznych*, [w:] *Miasto – Region – Społeczeństwo*, Białystok 1992, s. 281-293.